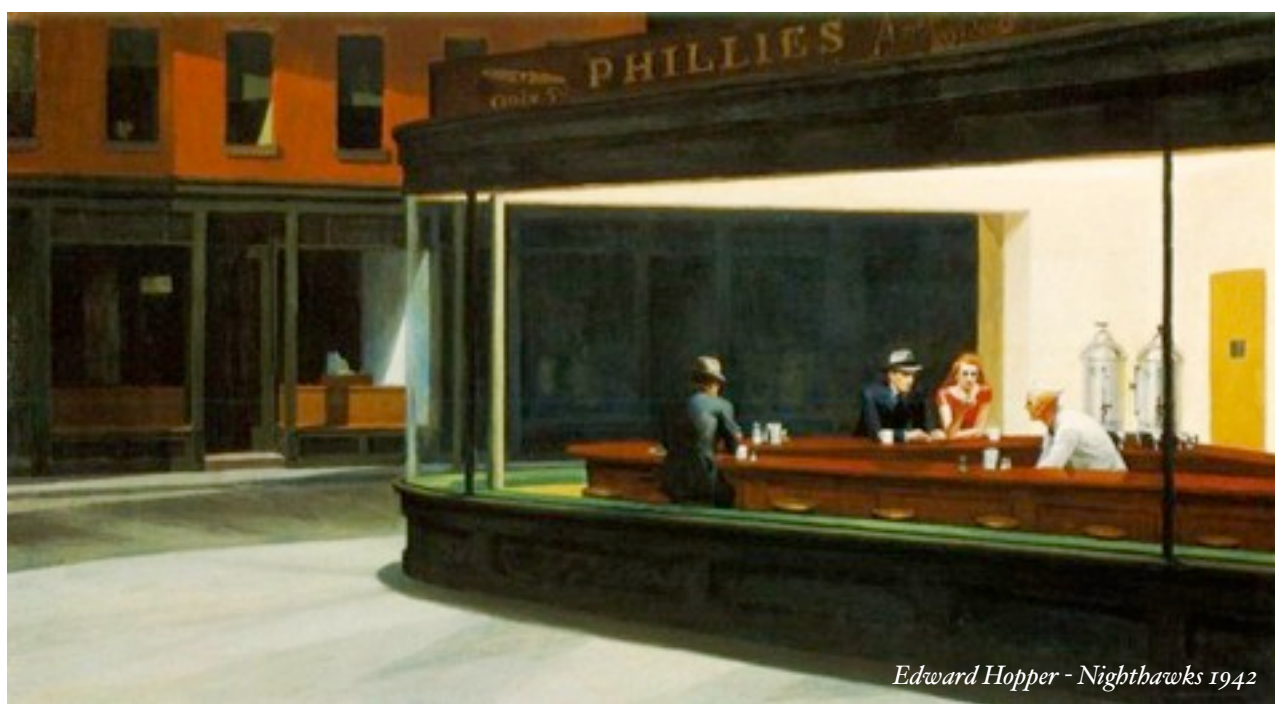

WILHELM MEISTER REVISED

De moderne maanroep: maak wat van je leven

Edward Hopper - Nighthawks 1942

Tom Tak
Zomer 2009

WILHELM MEISTER REVISED

De moderne maanroep: maak wat van je leven.

Tom Tak
Zomer 2009

Fantasie is ervaring

Edward Hopper schilderde in 1942 *Nighthawks*. Een werk dat melancholiek maakt. Nachtuilen. Eenzame figuren, een man, nog een man en een vrouw zitten verzonken in gedachten aan een bar, die voor het overige leeg is. Mensen die aan contactarmoede lijden. Uitgestotenen. Een voorstelling die ogenschijnlijk typisch is voor het leven in de grote stad tijdens een crisis. Of wilde Hopper juist creatieve mensen schilderen die ondanks hun troosteloze aanblik elk moment kunnen opstaan om aan hun leven een nieuwe wending te geven? Een euforisch beeld: een man en een vrouw verlaten bij het aanbreken van de dag de bar. Zij lopen door de straten van New York. Belofte van intimiteit. Hij weet niets van haar en zij niets van hem. Kwetsbare mensen. Alfred Hitchcock gebruikte werk van Hopper als bron van inspiratie bij zijn opnamen voor *Psycho* in 1960 en Georges Simenon schreef in 1946 een dramatisch liefdesverhaal, in 1965 door Marcel Carné verfilmd, *Trois chambres à Manhattan*, dat lijkt op een beschrijving van *Nighthawks*.¹

Chinese roulette

Bürgerliche Verlogenheit und gebeuchelte Gefühle waren in de jaren zeventig van de vorige eeuw woorden die vrij vaak voorkwamen in de commentaren van Duitse literatuur- en filmcritici op een nieuwe film van Rainer Werner Fassbinder. Het gaat om *Chinesisches Roulette*.² Een echte film noir, met een wrede plot, gesitueerd in een kleurrijk landschap. Overdadig groen van weilanden aan het begin. Fel contrasterende kleuren die aan de ogen pijn doen en angstige verwachtingen wekken. Tegen deze achtergrond treden doortrapte, cynische personages op. Middelpunt van alle gebeurtenissen is een gezin dat door duistere zaken in goede doen is geraakt. Gerhard Christ en Ariane Christ nemen het niet alleen met hun zaken, maar ook met de huwelijksrouw niet zo nauw. Een ding willen zij beslist niet. Hun al vele jaren lichamelijk gehandi-

---

¹ Hopper is ook nu nog bron van inspiratie voor kunstenaars en schrijvers. Zie Frode Grytten, *Eine Frau in der Sonne, Liebesgeschichten zu Bildern von Edward Hopper*, Nagel und Kimche Verlag, Zürich 2009

² 1976

capte dochter Angela mag niets van hun wederzijdse overspeligheid ervaren. Natuurlijk gaat het een keer mis. Zonder het van elkaar te weten heeft vader zijn minnares en moeder haar minnaar voor een intiem samenzijn uitgenodigd op dezelfde plek, een buitenplaats van de familie. De dochter is veel minder onschuldig dan haar ouders hebben geloofd. Ook zij gaat, met haar verzorgster de stomme Traunitz, naar het afgelegen buitenverblijf. Hoe jong ook, ze verstaat goed de kunst om met de gevoelens van anderen de spot te drijven. Om zogenaamd een einde te maken aan de pijnlijke verlegenheid van de onverwachte ontmoeting van haar ouders met hun liefjes stelt Angela voor 's avonds Chinese roulette te spelen. Een geraffineerd raadselspel. Daarbij gaat het haar erom dat de spelers elkaar zo veel mogelijk kwetsen. Ook de intrigante beheerster van het landhuis, Kast en haar zoon Gabriel mogen meespelen. Men moet door het stellen van slimme vragen raden hoe iemand uit het gezelschap zich onder bepaalde omstandigheden zou kunnen gedragen. Zo wil Angela weten wat een persoon, die zij in gedachten heeft, mogelijk zou hebben gedaan tijdens het nazibewind. Het goede antwoord is haar moeder als kampbewaarster in Bergen-Belsen. Die avond proberen zij allemaal elkaar te gronde te richten.

Geen paren, met als kenmerk duurzame menselijke vereniging, maar passanten zijn bij elkaar gekomen. Mensen die slechts vluchtige contacten zoeken. Gerhard en Ariane zijn door de jaren heen min of meer aan elkaar gewend geraakt. Verder gaat hun liefde niet. Voor Ariane is haar dochter Angela zelfs een last. Op haar beurt denkt Angela dat ze door haar moeder, omdat ze verlamd is, wordt gehaat. "Is dat echt zo?", vraagt schijnheilig Gabriel aan zijn moeder Kast. Hoogtepunt van de film is een getergde en uitzinnig geworden Ariane die een revolver richt op het achterhoofd van Angela. De duivelse dochter die zich nog graag omringt met aanminnige speelpoppen en het gezichtje van een engel heeft.

Fassbinder ziet het samenzijn van moderne mensen in de eerste plaats als een maskerspel met vaak dramatische afloop. Maskers kunnen snel worden gewisseld, rollen verwisseld. Niemand weet dan meer, wie wat is. Als goede zestiger vond Fassbinder dat Tausch – ruilen, de meerwaarde van Karl Marx – de oorzaak is van wat een mens is, zoals hij is. Zijn handelen wordt bepaald door alles wat buiten hem om een zelfstandig bestaan heeft. De markt, het staatsapparaat en de bureaucratie, de vermaaksindustrie, enzovoort. Hierin ligt volgens Fassbinder de oorzaak van het isolement en de eenzaamheid van de hedendaagse mens. Het is de vraag, of deze verklaring afdoende is.

De onbevredigde drang naar nieuwe ervaringen

In een vertelling van de Oostenrijkse schrijver Peter Handke drijft Clio, de muze van de geschiedenis en van het epos, een jonge man uit zijn huis, gewoonten en jeugdromen, net zoals zij tweehonderd jaar geleden in een roman van Goethe ook al deed. Wilhelm Meister is zijn

naam. De filmer Wim Wenders maakte een stemmingsbeeld van Handkes verhaal. Het heet *Falsche Bewegung*.³

Wij zijn in een kleine stad in Sleeswijk-Holstein. Aan het begin van de jaren zeventig. Wilhelm woont samen met zijn moeder in een huis gelegen aan een ruim plein. Hij staat voor het raam van zijn kamer en kijkt verveeld naar buiten, draait een stukje van een grammofoonplaat en slaat dan plotseling met zijn blote vuist een ruit in. Hij kan de leegte in hem niet langer verdragen. Buiten blijven een blinde man en zijn begeleidster verschrikt staan. Een tijdlang zuigt hij aan een wond op zijn hand. Moeder komt de kamer binnen. Zij kijkt haar zoon langdurig aan. Kennelijk heeft ze genoeg van zijn lanterfant en wil ze dat hij op reis gaat om *Neues über sich herauszufinden*. Hij moet wat van zijn leven maken. Schrijver wil hij worden. Wilhelm verlaat het huis. Op straat hurkt hij neer en geeft een harde schreeuw. Teken van een tweede geboorte, van het begin van nieuw leven? Een jonge vrouw kijkt verwonderd op en lacht. Later zal hij in een notitieboekje schrijven: *Ich bin nicht verzweifelt, nur verdrossen und unlustig. Ich möchte Schriftsteller werden. Aber wie ist das möglich ohne Lust auf Menschen?*⁴ Een lange reis van noord naar zuid door de oude Bundesrepublik Deutschland zonder bepaald doel begint. Een tocht waarop Wilhelm mensen ontmoet die net zo als hij aan contactarmoede lijden. Creatieve zwerfvogels, als een rondtrekkende oude zanger en een jonge straatartieste, Mignon, een toneelspeelster, Therese Farner, een dichter en een wanhopige zelfmoordenaar. Passanten die elkaar slechts korte tijd kunnen verdragen. In hun levensverhaal zijn alle ingrediënten voor een sterk gevoel van afzondering te vinden. Voor Wilhelm zijn bron van inspiratie twee romans die zijn moeder hem als reislectuur heeft meegegeven: *Aus dem Leben eines Taugenichts* van Joseph Eichendorff⁵ en *l'Éducation sentimentale* van Gustave Flaubert⁶. Verhalen vol sehnsucht naar onbestemde verten. Ook een vlucht voor de alledaagse beslommeringen en het saaie rechtlijnige denken van de doorsnee burgerman. Wilhelm trekt de conclusie dat het bestaan pas menswaardig wordt als eerst de politiek met al haar vormen van bedrieglijk redeneren is afgeschaft.

Maakt in de film *Chinesisches Roulette* van Fassbinder de bourgeois-maatschappij het voor individuen onmogelijk eigen idealen te verwezenlijken en worden zij gedwongen zich aan vreemde regels te onderwerpen, Handke en Wenders zijn van mening dat het hedendaagse isolement van de stedeling en zijn gevoelens van eenzaamheid hiermee nog niet voldoende zijn verklaard. Zij vinden dat afzondering ook bevorderlijk kan zijn voor de geestelijke ontplooiing van de moderne mens, zeker voor de kunstenaar. Uit het zwijgen en de innerlijke leegte kan de mens zich ook opheffen en gaan spreken. Dit spreken is de echte poësis, echte uitdrukking. Pas afzondering biedt het individu de mogelijkheid zich te bevrijden van knellende sociale

---

³ *Falsche Bewegung / Wrong move*, 1975.

⁴ Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1975, p. 8

⁵ 1826

⁶ 1869

banden en van epidemische vormen van verveling die hem neerslachtig maken. Gemoedsbewegingen, zoals egocentriciteit, angst, apathie, het gevoel er niet bij te horen, pessimisme, wantrouwen, enzovoort, allemaal dood gewicht voor het individuele scheppingsvermogen, kunnen zomaar van een mens afvallen door er een illusiespel van te maken. Zoals kinderen doktertje, of indiaantje spelen, als volwassen mens je pen op het papier zetten en maar zien waar het voor de personages in het verhaal op uitloopt. 'Plotseling kan mij iets opvallen aan een mens, een landschap, een voorwerp, dat ik nog niet eerder heb gezien', vertelt Wilhelm. 'Het nieuwe neem ik dan niet onbewogen waar, integendeel, het werkt sterk op mijn gevoel.' Zwaarmoedigheid kan nu omslaan in een toestand van euforie. De ziel raakt eventjes vervuld van nieuwe levensvreugde. In *Falsche Bewegung* beelden de personages zich in wat zij zijn en proberen met vallen en opstaan te worden wat zij zich inbeelden. Misschien is dit creatieve proces wel het grootste wonder dat in een mensenleven kan plaatsvinden.

Hoe gaat het nu verder met Wilhelm en zijn nieuwe vrienden? Na een verblijf in Soest waar zij veel discussieerden over natuur en eenzaamheid en in Schwalbach in de Taunus waar Therese Farner woont (ook in haar appartement kan Wilhelm maar niet tot schrijven komen) valt het toevallige reisgezelschap weer uiteen; de zanger voelt zich door Wilhelm bedreigd en slaat op de vlucht, in het drukke centrum van Frankfurt verlaat Wilhelm Therese en Mignon zonder af te spreken waar zij elkaar weer zullen treffen. De dichter Bernhard is in Soest al zijn eigen weg gegaan. Wilhelm moet toegeven dat ondanks de vele diepgaande gesprekken de anderen hem toch vreemd zijn gebleven. Nu gaat hij alleen naar het eindstation van zijn reis. De beroemde Zugspitze. Een bergtop in het zuiden van Duitsland die door het schilderij *Der Wanderer über dem Nebelmeer*⁷ van Caspar David Friedrich al in de negentiende eeuw bij romantici een status van cultische zuiverheid had gekregen en ook nu altijd nog door rustzoekers wordt beklommen om de zinnen te scherpen en tot inkeer te komen. Friedrich schilderde een eenzame wandelaar op de top van de berg. Aan zijn voeten een laaghangend wolkendek dat het dal voor hem verborgen houdt. Boven zijn hoofd in zachte pasteltinten het ruime hemelgewelf. De bewoonde wereld bevindt zich op oneindige afstand. De man staat met de rug naar ons toe en is in diep gepeins verzonken. Opgaan in innerlijke gedachten lijkt hier nog synoniem met roeping.

Op die plek lijkt een zwaarmoedig gepeins ook de geest van Wilhelm in *Falsche Bewegung* te vervullen. Op de film zien wij hem netjes staan achter een in de kleuren rood en blauw geschilderd veiligheidshek. Want het publiek moet wel weten dat de wereld, Duitsland, in twee eeuwen sterk veranderd is. Met de nieuwe Wilhelm als cultfiguur wilde Wenders bovenal de verveling in de moderne industriële beschaving filmen, een onaangenaam gevoel, ontstaan door een niet te bevredigen drang naar nieuwe sensaties. Voor Wilhelm had op de heilige plaats de inspiratie moeten komen, met de opstijgende nevels uit het dal als mystieke omhulling het schrijven moeten beginnen, maar er gebeurde helemaal niets. De hemel bleef zwijgen. De Zugspitze ligt er in Wenders film kaal bij en is niet meer dan een banale toeristische uitkijkpost.

---

⁷ circa 1817

Handke laat het in zijn script niet zo ver komen. Als aanwijzing voor de regie noteert hij dat aan het slot de Zugspitze langzaam in beeld moet komen. Wat hij ons wil laten zien is in de verte een besneeuwde berg en Wilhelm sjouwend met een koffer op weg ernaartoe. Meer niet. Dus bij hem geen verhaal met een ontluisterend slot. Dat heeft Wim Wenders er zelf in zijn film aan toegevoegd. Bij Handke ziet Wilhelm: *Eine weisse Schneewächte gegen den grauen Himmel, lange en hij hoort Das Sturmgeräusch. Ein Schreibmaschinengeräusch dazwischen, das immer stärker wird.*⁸ Eindelijk! Al is het in zijn droom, hij kan schrijven.

Schöne Seelen

Dan *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, een roman klassieker van Goethe, ruim tweehonderd jaar geleden geschreven in het tijdperk van de verlichting.⁹ In het gewone leven was de zegetocht van het moderne rationalisme nog maar net begonnen. Goethes Wilhelm was nog een heel ander mens dan de schepping van Handke, niet zo gefrustreerd en vol frisse idealen. Niemand kon toen bevroeden dat de nieuwe mentaliteit, de opvatting dat ervaring, kennis, wetenschap en moraal ook middelen zijn om de ons omringende werkelijkheid te beheersen en te veranderen, weleens van de maatschappij een geobjectiveerde schijns substantie, een louter voorwaardelijke wereld, zou kunnen maken.

Ook bij Goethe gaat Wilhelm op reis. Als lid van een belangrijk koopmansgeslacht moet hij een bevriend handelshuis bezoeken. Maar onderweg sluit hij zich aan bij een reizend toneelgezelschap, maakt kennis met het werk van Shakespeare, beleeft vele avonturen en ontmoet allerlei hoogstaande mensen die grote invloed hebben op zijn verdere ontwikkeling. De achttiende eeuwse Wilhelm Meister behoort tot het genre van de ontwikkelingsroman. Deze Wilhelm werd in de romantiek en de daaropvolgende Duitse jeugdbeweging tot aan de eerste wereldoorlog toe een cultfiguur voor rebellerende jongeren uit de burgerklasse. *Mich selbst, ganz wie ich da bin, auszubilden, das war dunkel von Jugend auf mein Wunsch und meine Absicht*, schrijft hij aan zijn vriend Werner.¹⁰ Vorming van de persoonlijkheid is voor de klassieke Wilhelm het hoogste goed. Bij deze natuurmens moeten op den duur plicht en neiging geheel samenvallen. Cultuur en natuur. Vorm en stof. Een onwezenlijk ideaal voor de Wilhelm van Handke en Wenders. Deze valt juist makkelijk ten prooi aan urbane melancholie. Symptoom van een verlichting die geheel en al objectief is geworden. Ook teken dat de westerse cultuur dreigt aan verveling ten onder te gaan. Aan teleurstellingen van het leven met in het kielzog angst voor de dood. De postmoderne mens verlangt extreem naar vrijheid en weet tegelijk dat wat aan vrijheid bereikt

---

⁸ Peter Handke, *Falsche Bewegung*, p. 81

⁹ Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meisters Lehrjahre*, Hamburger Ausgabe von Erich Trunz, Verlag C.H. Beck, München 1977, Band 7 (Vanaf 1777 werkte Goethe meer dan zeventien jaar aan zijn roman.)

¹⁰ Ibid. p. 290: *Dass ich Dir's mit einem Worte sage ...*

is nauwelijks nog te beheersen valt. Allemaal willen we zonder beperking begrepen worden, maar niemand begrijpt ons echt. Samenzijn is de nieuwe eenzaamheid!¹¹

---

¹¹ Zie Sven Hillenkamp, *Das Ende der Liebe, Gefühle im Zeitalter unendlicher Freiheit*, Klett-Cotta Verlag, Stuttgart 2009